

CIVIL TÁRSADALOM: VAN-E VISSZAÚT A POLGÁRI CIVIL TÁRSADALOM FELÉ?

Kákai László

(egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem)

Szabó Máté vitaindító cikke számomra azon „üdtő” pillantok közé tartozik, amelyet egy magamfajta kutató csak üdvözölni tud. A civil társadalom fogalma, állapota, jelene és jövője a rendszerváltáskor (amennyiben még használható ez a szó hosszas magyarázkodás nélkül) a társadalomtudományi gondolkodás egyik legtermékenyebb témájaként jelent meg. A demokratikus átmenetben a civil társadalom egyet jelentett az öngazgatás gondolatával, az államtól független intézmények kialakulásával és talán azzal az elvárással, hogy a polgárok tevékenyen részt vállalhatnak az ország ügyeinek intézésében. Hankiss Elemér szavaival élve a civil társadalom a diktatórikus hatalmi szerkezet kiüresedését és a párhuzamos („második”) társadalom kialakulását célozta meg, amelynek lényegi eleme a szabad, cenzúrától mentes kritikai nyilvánosság megteremtése volt. Majd, időben a jelenünk felé haladva a civil társadalom jelentése folyamatosan üresedett ki, vált tartalmatlanná, „modern utópiává”. A civil társadalom eszerint már nem csak morális célok megtestesítője, már nem csak a nyilvánosság és a kritikai diskurzus színtere, hanem szolidaritásszféra, amely védőernyőt, biztonságot és a valahová tartozás tudatát nyújtja. Ezen nézőpontból tehát üdvözlendőnek és bátorító kezdeményezésnek tartom Szabó Máté cikkét, hiszen újra a vita tárgyává kívánja tenni a civil társadalom hazánkban mára kialakult formáját. Kritikusan teszi fel a kérdést, hogy vajon húsz évvel a rendszerváltás után véglegesen le kell-e számolnunk a „civil mítosszal”? De milyen választ ad erre a kérdésre Szabó Máté? Miben találja meg civil társadalmunk gyengeségének okait? A cikk a választokat illetően eklektikus. Nem igazán követhető nyomon, hogy mi a kiindulópont, és mifelé haladunk. Hogy jön össze a homo kádáricus a Kádár-rendszerrel, a személyi jövedelemadó 1 százalékaival és az NCA-val? A szerző mindezt rendszerelméleti/intézményi síkon próbálja megragadni, ami nem igazán járható, mert a civil társadalom problematikája jóval szerteágazóbb (interdiszciplinárisabb) ennél.

Szabó Máté cikke elején mintegy „beleesünk” valamibe, amiről nem derül ki, hogy micsoda, amiben keveredik a konvencionális szemléletmód még a rendszerváltást megelőző időkből, amit a klasszikus polgári definíciók szóttek

át: civil az, aki a polgári társadalmat építi, a polgári társaságok résztvevője, formálója, a nem állami, nem piaci, nem egyházi, nem katonai szerveződések tagja. Ő a korai polgárság vagy az ipari kapitalizmus előtti klubélet, lokális nyilvánosság főszereplője, az „éjjeliőr állam” mellett az államszerepet alulról (de belülről is) definiálni képes entitás, még történelmi korokon át sokáig. Majd a késő- és poszt-szocialista milióben talpra állott a magánérdek jogosultságát hangsúlyozni képes civilitás, az önszervező kurázsi, a nonprofit szféra, a közhasznú tevékenységben államokkal is versengő, életképes polgári társadalmat konstruáló szereplő, akinek létét és célrendszerét a nem választott politikai funkció, vagy a társadalmi jóváhagyás közvetlenebb formáiban kiteljesedő szereptudat adta. Lett légyen gazdasági társulás, egyházi aspiráció, öntörvényű szerveződés, vagy bármilyen önkreatív formáció, feladata akkor már rokon volt az aktív államellenességet valló mozgalmakkal. Tehát nem derül ki, „kikről is van szó?”, a nem pártszervezeti, nem egyházi, nem kormányzati, alapjában véve önkéntes és nonprofit szférákról, vagy egyénekről, akik többkevesebb bizalommal, részvétellel vagy szubjektív kompetenciával éltek hétköznapi életüket? Pedig a civil társadalom fogalma e kettő vonatkozásában valahol összekapcsolható. Hiszen, ahogy Francis Fukuyama értelmezi a civil társadalmat, az nem más, mint közbenső, másodlagos intézmények bonyolult hálózata, amely üzleti vállalkozásokból, önkéntes társulásokból, tan- és nevelőintézetekből, klubokból, szakszervezetekből, a tömegtájékoztató intézményeiből, karitatív egyesületekből és egyházakból áll, amely a legkisebb közösségekre, a családra épül, ahol az emberek megkapják azon szükséges képességeiket, hogy a nagyobb közösségekben helytállhassanak.

A hazai civil társadalom jelen állapotát – Szabó Mátéval szemben – én nem csak a Kádár-rendszer polgárságot kisajátító, elűző, megalázó, a civil szervezeteket pszeudostruktúrákkal helyettesítő, a civil mentalitást magánéletbe száműző és ott is üldöző rendszerével magyarázom. Bár inkább úgy fogalmaznék, hogy Szabó Máténak sok tekintetben igaza van, de... És ez a „de” sok mindent takar, ezért a szerző gondolatmenetét inkább kiegészíteném, és néhány jelenség beemelésével árnyalnám, mintsem vitatkoznék vele.

Mindenekelőtt az értékdimenzió tekintetében érzem hiányosnak Szabó Máté gondolatmenetét. Talán közhelyszerű megállapítás, hogy a magyar gondolkodást zárt és szekularizált jelzőkkel illetik. Ez a zárt gondolkodásmód nem következik sem a kulturális jellemzőkből, sem a gazdasági fejlettségből, de nincsen kapcsolatban az ország társadalomszerkezetével sem, ugyanakkor időben változatlan jellemzőkről van szó. Az elmúlt időszakban készült *World Value Survey* öt befejezett hulláma (1981–2008) kimutatta, hogy a magyar érték szerkezet sajátosságai között épp úgy megtalálható a magyar társadalom megkésett polgárosodása, mint a magyar elitek sorozatosan elkövetett hibái. Éppen ezért túl felületes megközelítés a lakosságnak az állammal, a közélettel és a reformokkal kapcsolatos attitűdjeit csupán a kádári időszakra visszave-

zetni, ugyanis számos dolog a rendszerváltást követően romlott el, ebbe éppúgy beletartoznak az elitek által kötött rossz alkuk, hibás (társadalom)politikai kompromisszumok, mint a lakosság érték- és normarendszerének „leépülése”. Mindez a történelme során mindig egy centralizált (államfüggő), a korábbi periódusaiban nagyszámú jobbágságot, cselédséget, proletariátust zsigereiben magában tudó országban szükségképpen erősítette az államtól való függést. Ez a függés ma is fennmaradt, hiszen az aktívak és a versenyszféra vállalatainak egy része is az államtól függ. Attól az államtól, amelyet az utóbbi években nagy tempóban gyúrt maga alá a pártpolitika mind országosan mind lokális szinten, tovább rombolva a közigazgatásba és a közszolgáltatásba, illetve a közintézményekbe vetett történelmileg amúgy sem erős bizalmat.

Ezzel elérkeztünk egy másik fontos, de Szabó Máté által kevésbé figyelembe vett kérdéshez, amit társadalmi tőkének, vagy az azt felépítő bizalomnak hívhatunk.

A társadalmi tőke annyiban különbözik a pénztőkétől vagy az emberi tőkétől, hogy elsősorban nem az egyén tulajdona, hanem egy társadalmi csoport, közösség jellemzője. A társadalmi tőkét „csak úgy egyszerűen” nem szerezhetik meg az egyének, csak akkor, ha „hozzá idomulnak” egy közösség morális normáihoz. Robert Putnam jól ismert könyve a *Making Democracy Work* igazolta, hogy a társadalmi bizalom forrása a hatékony és széles körben beágyazódott civil társadalom, azaz a civil társadalom súlya és sűrűsége. A társadalmi bizalom tehát a közösségi aktivitás kontextusában bontakozik ki igazán. Putnam értelmezésében a társadalmi tőke közjóság, kollektív ismérv. Éppúgy beletartoznak az egyének közötti kapcsolatok, a szoros társadalmi kapcsolathálók, mint az erős civil szervezetek, valamint a kölcsönösség, a szolidaritás és a bizalom ezen alapuló normái. Ugyanakkor rá kell mutatni Putnam elméletének néhány gyenge pontjára: nevezetesen, hogy az egyének szintjén nehezen bizonyítható az önkéntes társulásokban való részvétel s a társadalmi bizalom magasabb foka közötti szoros korreláció. A kapcsolat inkább önszelektív folyamatnak köszönhető, vagyis azokat az embereket, akik nagy valószínűséggel lépnek be valamilyen egyesületbe vagy hálózatba, és ott aktív tagok lesznek, eleve magas szintű társadalmi bizalom jellemzi, amely gyakran gyermekkorukra vezethető vissza. Ugyanakkor maga az egyesülésre való készség nem növeli az emberek hajlandóságát arra, hogy jobban bízzanak egymásban. Eric Uslaner állítja, hogy a bizalom a családi szocializációs folyamat során épül be a gyerekekbe és a serdülőkbe, vagyis az emberek hajlandósága a mások iránti bizalomra az őket körülvevő társadalomról alkotott kép függvénye, amit a szülők kommunikálnak a gyermekeiknek.

Széles körű társadalmi bizalmon tehát sűrű kapcsolathálót tud kialakulni, ami kedvez a társadalmi tőke fejlődésének. Normális feltételek mellett, a társadalom szereplői ismeretlenül is bíznak egymásban, ugyanis a sűrű kapcsolati hálókön keresztül terjedő információk olyan kiválasztódási mechanizmu-

sokat éltetnek, amelyek rászorítják a szereplőket a korrekt, tisztességes viselkedésre, a szabályok betartására. Ezzel szemben az általános bizalmatlanság ritka kapcsolati hálót hoz létre. Ebben a közegben az együttműködések és egyben az információáramlások is nehézkessé válnak, vagy könnyen megrekednek. A sűrűn összekapcsolt és az atomizált társadalom között természetesen számos átmenet létezik. Jellemző válfaja a társadalomnak, amikor az emberek csak a szűk családi körben, vagy tágabb rokonságban bíztak meg; ezek a kapcsolatok irányították a társadalmi hálózat kifermálódását. Mindebből jól érzékelhető, hogy azok a társadalmak, amelyekben a bizalmatlanság uralkodik és szétszabdalt a kapcsolatháló, jelentős költségekkel néznek szembe azokhoz a társadalmakhoz képest, amelyekben mindez megvan. A kölcsönös bizalom az a kötőelem, amely lehetővé teszi, hogy az erőforrások megosztásával az egyének vagy szervezetek kölcsönös hasznot érjenek el, illetve költséget takarítsanak meg.

Eric Uslaner és Gabriel Badescu kitűnő áttekintése *A bizalom, korrupció és rendszerváltás a posztkommunista országokban* című tanulmányukban megállapítják, hogy a kommunizmus idején csak az egymásban megbízó emberek között léteztek társadalmi kapcsolatok. Kisebb hálózatokat alakítottak ki, hogy segítsenek egymásnak boldogulni a mindennapi életben – sorban álltak a hiánycikkekért, kisegítették közeli barátaikat, rokonaikat és szomszédjaikat.

A kommunizmus idején kulcsszerepet játszó segítő hálózatok helyettesítették azokat a szélesebb szociális hálókat, amelyekre egyszerűen nem volt lehetőség az elnyomó kormányok uralma alatt. A kommunizmus mély nyomot hagyott a közép- és kelet-európai országok politikai kultúrájában. Az erőskezdő államot nem egy bizalommal teli, nyílt piacokkal rendelkező civil társadalom váltotta fel, hanem egy kifejezetten apatikus társadalom, amelynek tagjai sem az új kormányban, sem egymásban nem bíztak. Ennek a gyors bizalomvesztésnek több oka volt; egyrészt a modern piacgazdaság gyors kialakulása azt a hamis képzetet keltette, hogy a piaci elveken alapuló gazdasági rendszer következtében az életkörülmények és a munkakörülmények is gyorsan javulni fognak. Másrészt a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás az egész régiót átható, nagymértékű gazdasági recesszióval járt együtt. Milliók veszítették el munkahelyüket, a reálbérek estek, a nyugdíjak, segélyek, járadékok vásárlóereje drasztikusan csökkent. Ennek köszönhetően a rendszerváltozást követő kezdeti lelkesedés után hamar csökkenni kezdett a bizalom az állami és a politikai intézmények iránt is. A korábbi teljes foglalkoztatáshoz és létbiztonsághoz szokott emberek gyorsan szembesültek a növekvő egyenlőtlenségi viszonyokkal. A rövidtávú gazdasági racionalitás növelte az egyének munkapiaci esélyegyenlőtlenségét is. Azaz világossá vált, hogy a gazdasági átmenet egy olyan nullaösszegű játszma, amelyben valakinek a nyeresége csak mások vesztsége árán lehetséges, azaz egyesek meggazdagodása és sikere mások kárán és kudarcán keresztül valósulhatott meg.

A piacgazdasággal járó racionális verseny, az egyéni teljesítményt kikényszerítő, a nagyon gyors strukturális átalakulás kényszere redukálta a közöségi kötelekeket, fokozta az atomizálódást, építette le a hagyományos közöségi szolidaritást, s mindezek együtt szűkítették a bizalom hálóját is.

Ennek, a szinte folyamatos leépülésnek máig megmutatkozó jegyei olyan mertoni értelemben vett anómikus – az elfogadott normák és a társadalmi valóság közötti konfliktus – állapotot eredményezett, amelynek jelei a következőkben összegezhetők:

- Skrabski Árpádnak a társadalmi tőke változásait nyomon követő vizsgálatai megállították,^{*} hogy Magyarországon a társadalmi bizalmatlanság mértéke igen magas, sőt az elmúlt évtizedben jelentős változásokat mutatott. Míg 1995–2002 között a társadalmi bizalmatlanság csökkent, addig 2002 és 2006 között igen jelentős mértékben emelkedett. 1995-ben az emberek 63 százalékát jellemezte a társadalmi bizalmatlanság, 2006-ban már a megkérdezettek 69 százaléka tartozott ebbe a körbe.

- Annak ellenére, hogy korábban a civil társadalom fokozatos erősödése volt jellemző. 2002 és 2006 között az egyesületi tagok aránya a felnőtt népesség körében 13 százalékról 10 százalékra csökkent. Ha csak a 2000 és 2007 közötti statisztikai adatokat vizsgáljuk, jól látható, hogy miközben a tagsággal rendelkező nonprofit szervezetek száma 2000 és 2007 között 10 ezerrel nőtt, addig a magánszemély tagok száma 1 millió fővel csökkent. Ez különösen az egyesületeknél és az érdekképviselőteknél tűnik jelentősnek, Míg 2000 és 2007 között az egyesületek száma több mint 10 ezerrel gyarapodott, addig a magánszemély tagok aránya 10 százalékkal csökkent, így az átlagos taglétszám a 2000. évi 151-ről 99-re zsugorodott. Hasonló visszaesést tapasztalni az érdekképviselőteknél is, ahol a 2000. évi adatokhoz képest 36 százalékos taglétszám csökkenés következett be.**

- A bizalomvesztés nem csak a felnőtt lakosságban jelentkezett, hanem elérte az ifjúságot is. Az *IFJÚSÁG 2008* kutatás gyorsjelentésben a kutatók azzal az adattal szembesültek, hogy 2000-ben a fiatalok kevesebb, mint egyhatoda, 2004-ben 15 százaléka volt valamilyen módon tagja civil, társadalmi, politikai, vallási, jótékonyági, sport- vagy kulturális szervezetnek, közösségnek, klubnak, körnek. A legpreferáltabb szervezet a sportegyesület, sportklub és az egyházi szervezet volt. 2008-ban a fiatalok formális tagsága egyértelműen visszaszorult, a 15-29 évesek mindössze 6 százaléka számolt be arról, hogy a kutatók által felsorolt 20 féle szervezet valamelyikének tagja lenne. 9 százalékuk vesz

* Hungarostudy 2002 és 2006 követéses vizsgálat eredményei alapján, amelyben 12.640 személy vett részt (18 év feletti magyar lakosságot nem, életkor, megye és 150 kistérség reprezentálásában).

** Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a szervezetek magánszemélyeire vonatkozó adatokat óvatosan kell kezelni, hiszen azok önbevalláson alapulnak.

részt valamilyen szervezet munkájában, és 7 százalék jár el a szervezetek rendezvényeire.

- A társas kapcsolatokra fordított időtöltés is visszaszorult az utóbbi időszakban. Míg a társas tevékenységre (pl. a beszélgetés tevékenysége) fordított idő aránya 1986-ban 24% volt, addig 1999-ben 18%. Mindez úgy történt, hogy a TV, videóra fordított időmennyiség aránya a korábbi 46%-ról 61%-ra növekedett.

- A társadalmi tőke alacsony foka kapcsolatban áll egy másik tényezővel is, amit értékvesztett vagy anómiás lelkiállapotnak is nevezhetünk. Skrabski Árpád adatai szerint az anómia és értékvesztés, jövőkép nélküiség értékei 2002 és 2006 között jelentősen emelkedtek Magyarországon. A „szabálysértő magtartás támogatása”, a „nem tud tervezni”, „nincs miben higygen” és „nem igazodik el” válaszkategóriákban jelentős romlás következett be 2002-höz viszonyítva, ami egyértelmű jele a társadalmi tőke folyamatos erodációjának.

- A közbizalom szintjén is lényeges változások következtek be. Péterfi Ferenc kutatási jelentésében⁷ jelzi, hogy 2005-höz viszonyítva az egyes szereplők bizalmi helyzet folyamatosan romlik és ezen tendencia alól a civil társadalom, a nonprofit szervezetek sem kivételek. A civilek 2006-ban és 2008-ban a bizalmi helyzet egyértelmű nyertesei ugyan, de 2008-ra az ő elfogadottságuk is romlott méghozzá a többi vizsgált szereplőhöz képest relatíve erőteljesebben.^{**} A kutatást végzők ezt azzal magyarázták, hogy a mind szélesebb körűvé váló és egyre erőteljesebb mértékű társadalmi bizalmatlanság, az állami intézmények bizalomvesztése olyan társadalmi légkört alakított ki, amely magával „rántotta” a kérdésben szereplő független szektor intézményeit is.

- A társadalmi tőke erősítésének a civil szervezeti tagságon kívül, másik nagyon fontos tényezője az önkéntes munka. A KSH-nak szolgáltatott adatánakúsága szerint az elmúlt 10 évben 300 és 500 ezer fő közé tehető az önkéntesek száma, ami önmagában jelentős szám ugyanakkor, ha a 14 évnél idősebb korosztályhoz viszonyítjuk, akkor mindössze 5 százalék. Az önkéntesek mégis jelentős erőforrást képviselnek a civil szervezetek számára, hiszen a 472 ezer önkéntes összesen 51 millió óra önkéntes munkát végzett, ami fejenként 108 órát jelent, amivel 44 milliárd forintot takarítottak meg a szervezetek.

Mindezek után talán azonosságot lehet találni a kádár-rendszer és a rendszerváltás utáni helyzet között, hiszen addig nincs változtatási kényszer, amíg a társadalom többsége megmarad a pusztá elégedetlenségnél. Az országot jelenleg ugyanúgy vasmarokkal tartja kezében a tehetetlenség, a politikai és intézményi berendezkedésünkkel kapcsolatos frusztráció, mint történelmünk

* 4120 különböző helyszíneken (falú, város, iskolákban, nyilvános helyeken stb.) kitöltetett kérdőív alapján.

** 2008-ban a civil társadalomban bízók aránya 44,6 százalék volt szemben a nem bízók 46,8 százalékaival.

során oly sokszor, amit talán „apatikus követni készségnek” nevezhetnénk, ami nélkülözi az önálló döntés és felelősségvállalás képességét ugyanakkor elnéző a normaelkerülés normává tevő magatartással szemben. Ugyanis a változáshoz a diffúz elégedetlenségnek tudatos politikai törekvéssé, politikai, közéleti aktivizmussá végső soron pedig világos és meggyőző legitimációs alternatívává kell átalakulnia. Ebben nagy szerepe lehet a civil szervezeteknek, de egyelőre hiányoznak az igazán átfogó, az össztársadalmi vagy lokális célokat, akár a helyi, akár a központi kormányzat egészével szemben hatékonyan és következetesen képviselni tudó civil szervezetek. Különösen helyi szinten érzékelhető, hogy gyakran túlságosan nagy hangsúlyt kapnak a meglehetősen szűk érdekérvényesítési mezőben mozgó, csak néhány ember érdektörekvéseit támogató, így csekély társadalmi beágyazottsággal rendelkező kezdeményezések.

Összességében Szabó Máté vitaindító írását rendkívül hasznosnak és további izgalmas vitára alkalmasnak tartom, hiszen számos olyan kérdést érintett, melyeket a hazai társadalomtudomány kevésbé tárt föl. Így „szurkolok” neki, hogy felvetései, provokatív, vitára invitáló gondolatai ne süllyedjenek el a sok megválaszolatlan vagy kibeszéletlen témák között.